

Konverents 1710. aasta kapitulatsioonide kontekstist, mõjust ja tõlgendustest

Tuna lugeja ei vaja ilmselt lähemat selgitamist, mis olid 1710. aasta kapitulatsioonid ja kuidas need mõjutasid Eesti- ja Liivimaa edasist ajaloolist käekäiku – just tollest aastast peale mitte enam Rootsi keskriigist ida poole jäävate ülemereprovintside, vaid Venemaa kultuuriliselt ja geograafiliselt kõige läänelikumate provintsidena. Nüüd on 1710. aasta sündmustest möödunud juba 300 aastat, aga ajaloolaste ja õigusajaloolaste huvi kapitulatsioonide vastu ei ole endiselt raugenud. 1710. aasta sündmustele ja nende tagajärgedele oli pühendatud ka Tuna erinumber (2010, nr. 3). Tundub, et just ajaline distants ja otsese poliitilise tähenduse puudumine võimaldavad vanu ja kohati radikaalselt vastanduvaid käsitlusi kriitiliselt üle vaadata, tuua vanadesse vaidlustesse uusi vaatenurki ning märgata seni tähelepanuta jäänut. Selles lootuses korraldasid Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo instituut (Mati Laur, Pärtel Piirimäe), õigusteaduskonna õiguse ajaloo õpetool (Marju Luts-Sootak) ja Tallinna Ülikooli ajaloo instituut (Karsten Brüggemann) koostöös Balti Ajaloo Komisjoniga 24.–25. septembril 2010 Tartus rahvusvahelise konverentsi ega pidanud oma ootustes pettuma.

Antiikajaloolane Jürgen von Ungern-Sternberg Baselist asetas Eesti- ja Liivimaa 1710. aasta kapitulatsioonid kaasaegse Euroopa võrdlevasse konteksti. See näitas selgesti, et tegemist polnud ei erilise keiserliku armulikkuseakti ega ka 1710. aastale spetsiifilise kohapealse käitumisega. Selliste kapitulatsioonide sõlmimine valitsusvõimu vahetumisel oli üldeuroopalik praktika, mis on küll kadunud modernsest rahvusvahelisest õigusest. Seevastu on selle juured juba antiikajaloos. Sinnamaani on tema käsitlus tuttav ka Tuna lugejale, sest erinevalt autori emakeelest on üks artikkel sel teemal juba eestikeelses tõlkes ilmunud.¹ Sedakorda tuli lisaks, et Ungern-Sternbergi väitel oli selline lepinguline alistumispraktika tuttav ka Vene valitsejatele, ja ammu enne Peeter I euroopastamiskurssi. Selles mõttes vajab se-

nine ajalookirjutus nii saksa-, vene-, eesti- kui ingliskeelses traditsioonis täiendust, sest siiani on neis kõigis käsitletud eelkõige 1710. aasta ainulisi tingimusi ja võimalusi.

Ajaloolise võrdluse perspektiivist lähtus ka Anti Selarti ettekanne sellest, kuidas 16. sajandi keskpaiga Liivi sõjas ja 18. sajandi alguse Põhjasõjas kasutas Vene pool argumenti „ajaloolistest Vene aladest”. Kui Liivi sõja ajal oli tegemist ametlikes ja diplomaatilistes dokumentides käibiva, poliitilisi ja sõjalisi eesmäärke tõsimeeli toetama pandud põhjendusega, siis umbes poolteist sajandit hiljem oli see teema taandunud eelkõige kunstilistesse tekstidesse. Ametlikud dokumendid seda enam ei kasutanud. Kui argument ajaloolistest Vene aladest jõudiski poliitilistesse traktaatidesse, siis oli see seal ühena teiste kõrval. Aga ka ilukirjanduslikus ja poliitilises kirjanduses domineeris hoopis kujund Peetrist, kes on tulnud Läänemeremaid luterluse lohe hirmuvalitsemise alt vabastama ja tõelisele usule teed rajama. Samas ei saa öelda, et Põhjasõda oleks Vene poolelt stiliseeritud ususõjaks. Vastavalt tavapärasele euroopalikule kapituleerumispraktikale oli 1710. aasta kapitulatsioonide üks esimesi nõudmisi kohaliku usu ehk käesoleval juhul Augsburgi usutunnistusele vastava evangeelse luterliku konfessiooni säilitamine, mille Vene pool ilma vastuväideteta kinnitas. Luterliku kõrval pidi küll nüüd saama tegutsemisvabaduse ka ortodoksne kirik.

Nii mõneski muus punktis ulatusid Peeter I lubadused aga kaugemale tavapärasest *status quo* säilitamisest ning lubasid kohalikele võimukandjatele suuremaid privileege, kui neil parasjagu oli või kunagi varem oli olnud. Pärtel Piirimäe küsis selle suuremeelsuse tagamaade järele ning näitas Peeter I Baltikumi-poliitika seost tema üldiste välispoliitiliste taotlustega. Selgesti joonistus välja seegi, kuidas sõjaline edu eriti pärast Poltaava lahingu võitu tõi Peetri sihtidesse ja nende väljendamistesse uue enesekindla tooni, mida seal varem polnud.

Ka lõpptulemusena põhjendatuks osutunud lootus, et Liivi- ja Eestimaa jäävad kogu ulatuses pärast sõja lõppu Venemaale ja neid ei tule jagada Saksimaa kuninga Augustiga, oli otseses seoses üldise sõjalise eduga. Peetri uut eneseteadvust väljendas väga selgesti just 1710. aastast diplomaatilises kirjavahetuses kasutusele võetud 'imperaatori' tiitel. Vermitud mündid keisri portree ja ladinakeelse deviisiga olid aga ilmselt välispoliitilise tähendusega – Ovidiuse lugejaid ei olnud Peetri-aegses Vene ühiskonnas just palju.

Baltisaksa, vene, eesti ja läti ajalookirjutus on 1710. aasta kapitulatsioonide vaadanud ikka Läänemere idakalda suunast. Ralph Tuchtenhagen Hamburgist püüdis tollastele sündmustele heita pilku Rootsi riigi üldisest provintsiaalpoliitika perspektiivist, heites põgusa vaate Rootsi provintsiaalpoliitika nii põhjanevatele valdkondadele nagu majandus ja rahandus, sõjandus, kaitse- ja välispoliitika, haldus- ja justiits- ning seisuse- ja kirikupoliitika. Tuchtenhagen kordas varasemastki ajalookirjutusest tuttavat seisukohta, et Rootsi valitsuse poliitika Läänemere ruumis üldisemalt andis ise otsustava tõuke, miks Balti seisused ja linnad end Venemaa rüppe heitsid. Kinnitust leidis ka seisukoht, et Rootsi keskviim alahindas või õigemini koguni ignoreeris Vene ohtu ja pidas ekslikult oma suurimaks sõjaliseks ohustajaks hoopis Taanit. Tuchtenhagen tõdes, et Rootsi oli suurriigina edukas vaid siis, kui seda ambitsiooni toetasid Prantsusmaa-poolused subsidiumid. Aeg-ajalt läbi viidud ja esmajärjekorras just kroonu- ja donatsioonimõisaid puudutanud reduktsioonid leevendasid riigikassat alaliselt ohustavat miinusseisu vaid ajutiselt.

17. sajandi lõpu reduktsioon, mis Läänemere provintsidest puudutas eelkõige Liivimaad, andis aga Peetrile kätte kaardi, millega too sai end näidata lahke valitsejana, kes lubas Rootsi riigi „suure ebaõiguse” heaks teha ja redutseeritud mõisad jälle vanas suuruses taastada. Ajalookirjutuses on jäänud vähem kõlama fakt, et restitutsioongi puudutas eelkõige kroonu- ja donatsioonimõisaid.

Doktorant Märt Uustalu esitas oma esmased tulemused Põhjasõja-järgsest restitutsiooniprotsessist Tartumaal, mis suurelt jaolt sai lõpule viidud juba viie sõjajärgse aastaga, kuid üksikuhtudel võis võtta aega ka poole sajandi jagu. Erinevalt asjatundmatute seas levinud arvamusest, et mõisad tagastati baltisaksa aadlile, osutus restitutsiooniprotsessi suurimaks võitjaks hoopis rootsi alamaadel, kes enamasti

müüs oma tagasisaadud mõisad kiiresti jälle maha. Enam-vähem samuti käitus vene aadel oma uute donatsioonimõisatega. Selles mõttes jäi realiseerimata muudatusvõimalus, mida restitutsioon ja keskviimu uued donatsioonid oleksid võinud kaasa tuua Läänemere provintside mõisnikkonna etnilises ja ehk ka sotsiaalses struktuuris.

Oli eluvaldkondi, kus suur sõda ei osutunudki suureks murdepunktiks. Talurahva laste koolitamine jätkus nii Põhjasõja ajal kui ka järel sarnasel moel, nagu oli tehtud enne sõdagi. Vähemalt saab seda väita Lõuna-Eesti nelja kihelkonna kohta, nagu tuli välja doktorant Ilje Piiri ettekandest. Köstrid ja koolmeistrid jätkasid hariduspõllu kündmist isegi siis, kui pastorid olid Venemaale küüditatud. Seevastu ülikoolile sai Põhjasõda saatuslikuks. Sirje Tamul võttis oma ettekandes lühidalt kokku Tartu ülikooli ajaloo 1632. aasta sõjasündmustest kuni Esimese maailmasõjani, puudutades muu hulgas ka Liivimaa rüütelkonna 1710. aasta kapitulatsiooni punkti 4, kus nõuti ülikoolile jätkamisõigust. Ehkki Vene väejuhatuse ja hiljem Peeter I selle punkti innukalt heaks kiitsid, säilis ülikool aastatel 1710–1802 üksnes ideena. Omaette küsimus on, kas sellist ideekehendit ikka saab päris säilimiseks ja kapitulatsioonidega kokkulepitu teostamiseks lugeda.

Kapitulatsioonides kokkulepitu rikkumisest juba viis aastat pärast nende sõlmimist oli juttu Andres Andreseni ettekandes Eestimaa vaimulikkonna privileegidest. Rootsi 1686. aasta kirikuseadus, mis kehtis ka Balti provintsidel, nägi ette üksnes vaimulikest koosneva nn. puhta konsistooriumi, mis allus otse kuningale. Kapitulationides on juttu vaid senise olukorra konserveerimisest, aga 1715. aastal määras Eestimaa rüütelkonna maanõunike kolleegium konsistooriumi presidendiks ühe maanõunikest. See oli selges vastuolus nii Rootsi kirikuseaduse põhimõtete kui ka 1710. aastal nõutu ja kinnitatuga. Küll aga oli see täielikus kooskõlas rüütelkonna taotlusega suurendada oma mõju ka kohaliku territoriaalkiriku haldamisel. Erinevalt Liivimaast ei olnud Eestimaa puhul võimalik isegi Rootsi võimu „ebaõiguse” heaksteemisest rääkida, sest seal oli ka enne Rootsi kirikuseaduse kehtestamist puhas vaimulikekonsistoorium. Nagu ükskõik millist õigusnormi, sai ka kapitulationides sätestatud rikkuda. Praegusel juhul tegi seda üks lepingupooltest, Eestimaa rüütelkond. 1715. aastal oli Vene keskviimul ilmselt muidki muresid kui Eestimaa luterliku kiriku konsistooriumi

koosseis. Et sealt mingit protesti ei järgnenud, on arusaadav. Hoopis hämmastavam on see, et kohalik vaimulikkond ise oma eesõiguste eest välja ei astunud.

Mati Lauri ettekanne puudutas valdkonda, mida on käsitatud ka 18. sajandi võimsaima ärapöördumisena 1710. aasta kapitulatsioonides kokku lepitust – juttu oli Katariina II Baltikumi-poliitikast. Õigemini kontsentreerus ettekanne eelkõige Liivimaa rüütelkonna provintsiaalpoliitikute ja valitsejanna suhetele. Ka siin püüdis ettekandja vahetada perspektiivi ning käsitada asehalduskorraga tipnenud provintsiaalpoliitikat eelkõige keskvoimu seisukohalt. Et baltisaksa 19. sajandi ajalookirjutus stiliseeris Katariina reformid ennekuulmatuks kallaletungiks kohalike seisuste autonoomiale, siis on vähem tähelepanu jätkunud kas või asjaolule, et rüütelkonna ja magistraatide liikmed täitsid paljusid kohalikke ametiposte ka asehalduskorra ajal. Kollaboratsioonist oleks 18. sajandi lõpu kontekstis ilmselt anakronistlik rääkida, aga Liivimaa aadlit saab teatavas mõttes käsitada ka asehalduskorra suure võitjana. Eelkõige diskussioonis rõhutati, et mõisate allodifitseerimine ning läänisüsteemile omase jagatud omandi kaotamine tähendas õiguslikult väga suurt murrangut. Miks muidu nõutas Kuramaa rüütelkond oma muidu väga üldsõnaliselt formuleeritud alistumisaktis 1795. aastast ainsa konkreetse punktina läänisüsteemi kaotamist Liivimaa eeskujul? Nagu öeldud, jäi allodifitseerimise olulisus siiski veel diskuteeritavaks, aga näitab just sellisena väga selgesti, et meil on ka suhteliselt hästi uuritud Katariina II ajastu puhul veel nii mõndagi, mis väärib senisest suuremat tähelepanu uurimises ja tõlgendustes.

Just kapitulatsioonide kui põhikorraliste aktide tõlgendustele oli pühendatud Gert von Pistohlkorsi (Göttingen) ettekanne, milles vaadeldi kapitulatsioonidele omistatud tähendusi baltisaksa eliidi praktilise poliitilise tegevuse kontekstis aastatel 1841–1885. Tegemist oli suurte muutuste, reformide ja reformidiskussioonide ajajärguga. Ettekandes oligi juttu eelkõige Liivimaa rüütelkonna reaktsioonist 1840-ndate usuvahetusliikumisele, vene maa-konnaavalitsuse (*semstvo*) põhimõtete võimalikust laiendamisest Balti aladele, 1865.–1866. aasta vallareformist, Liivimaa 1870. aasta kihelkonnareformist ja selle ärajäämisest Eestimaal, Liivimaa rüütelkonna sisestest vaidlustest kreisireformi ja laiendatud maksumaapäeva sisseseadmise üle, traditsioonilise maapäe-

va säilitamisest ja olemasoleva põhikorra konserveerimisest nii provintside praktilises poliitikas kui baltisaksa historiograafias. On teada, et suurim „kapitulatsioonitüli” puhkes 1869. aastal mitte võimukandjate ja poliitikute ringis, vaid vene ja baltisaksa literaatide vahel ning peeti maha ajakirjanduse ja terve hulga brošüüride veergudel. Vene ajakirjandus ja uus modernne avalikkus, mida baltisaksa haritud ringkonnad esmalt tervitasid, püüdsid anda oma panust Venemaa kujundamisel moodsaks rahvusriigiks. Ainult et Vene impeerium oli paljurahvuseline riik ja baltlased tundsid end niisugusest kontseptsioonist ohustatuna. Iseküsimus on, kuivõrd nende valuline reaktsioon võis mõjutada keskvalitsuse tegelikku poliitikat. Samasse aega langeb näiteks Balti provintside ühtse justiitsreformi kava kalevi alla panek, ehkki 1860-ndatel olid nii kohalikud rüütelkonnad, linnad kui ka Tartu ülikooli esindajad kulutanud palju energiat selle väljatöötamiseks – mitte omal algatusel, vaid tsaarivalitsuse ülesandel.

19. sajandi kodifikatsioonidest ja nende vahekorrast 1710. aasta kapitulatsioonides sätestatuga rääkis käesoleva kirjatüki autor Marju Luts-Sootak. Et Venemaa 19. sajandi kodifitseerimisettevõtmise eesmärk oli juba olemasoleva kehtiva õiguse koondamine ja süstematiseerimine, siis on tollastes seadustikes iga artikli juures viited selle algsetele allikatele, muu hulgas ka kapitulatsioonidele. Näiteks võib kapitulatsiooniviiteid leida nende artiklite juures 1845. aastal kinnitatud Balti provintsiaalõiguse I ja II köites, kus on juttu kohtukorraldusest ning üksnes immatrikuleeritud aadlike valimisest kohtunikeks ja kohtute assessoriteks. Tegelikult oli see otseses vastuolus 1710. aasta kapitulatsioonidega, kus räägiti kas „kohtute senise koosseisu” säilitamisest (Eestimaa, kus 1650. a. „Eesti hertsogkonna rüütli- ja maaõiguse” kohaselt võis üks Meeskohtu assessoritest olla ka mitteaadlik) või sõnaselgesti „osalt aadlikest ja osalt mitteaadlikest” (Liivimaa). Nii et alles 1845. aastal sätestati esmakordselt seadusandlikul tasemel, et kohalikesse justiitsametitesse saab valida vaid immatrikuleeritud aadlikke. Sama lugu oli rüütelkonna liikmete ainuõigusega rüütlimõisatele – ka see põhimõte leidis esmakordselt seadusliku aluse alles 1845. aasta Seisustekorralduses ja veelkordse kinnituse 1864. aastal kinnitatud provintsiaalõiguse III köites, mis käsitles eraõigust. Ehkki rüütelkondade privileegid ehk eesõigused olid vähemalt nendes punktides saanud uute seadustikega

senisest suurima ulatuse, tõrjusid need seadustikud kapitulatsioonide vastavad punktid kõrvale. Juriidiliselt väljendudes: selle mateeria osas, mida reguleerisid uued seadused ja seadustikud, kaotasid lepingulised kapitulatsioonid tükka-aalvalt kehtivust. Rüütelkonnad olid küll laiendanud oma eesõigusi, kuid see läks neile maksma positsiooni lepingupartnerina. Keiserlikult kinnitatud seadusi sai muuta samasugust keiserlikku allkirja kandva järgmise seadusega – erinevalt „Liivimaa privileegide[st, ...] vanade[st] tavade[st], samuti tuntud vana[st] Liivimaa Rüütliõiguse[st ...] – ja kui nendest ei piisa, siis üldise[st] saksa õiguse[st]”, mille kehtivust oli kinnitatud 1710. aasta Liivimaa rüütelkonna kapitulatsiooniga ja mille muutmine ei olnud Vene isevalitseja võimuses.

Ehkki Balti provintsiaalseisustel oli paljudel juhtudel suur mõju Vene tsaari allkirjaga kinnitatud seaduste ja seadustike koostamisele, näitab nende nõrka positsiooni seadusandluse vormilises protsessis selgesti just võrdlus 19. sajandi Soomega. Lars Björne Turust käsitles Soome õiguskorra lugu pärast 1809. aasta Porvoo maapäeva alistumislepinguid, millega samuti kinnitati senise õiguse ja halduskorralduse edasikehtimine. Igatahes nägi endine Rootsi ja nüüd siis jätkuvalt Soome vürstiriigi valitsemisvorm ette seisuste osalemise seadusandlikus protsessis ka seaduste kinnitamise staadiumis, mitte üksnes nende ettevalmistamisel: et seadus hakkaks kehtima, oli lisaks valitseja allkirjale vajalik ka maapäeva heakskiit. Et Porvoo maapäeva järel seisusi enam aastakümneid kokku ei kutsutud, jäi Soome õiguskord umbes pooleks sajandiks seadusandlikult puutumata. Kui 1863. aastast maapäev jälle tegutsema hakkas, osutus see vägagi viljakaks seadusandlikuks koguks, kes jõudis paljude õigusvaldkondade moderniseerimiseni. Eeskujuks võeti siiski endiselt Rootsi, aga mitte Vene või baltisaksa õigus. Ka Robert Schweitzer, kes tegutseb nii Lübeckis kui Helsingis, küsis oma ettekandes selle järele, kas ja kuivõrd olid Balti provintside kapitulatsioonid ning nende autonoomia Vene impeeriumi koosseisus Soomele ihaldusväärses või hoopis hoiatavaks eeskujuks. Schweitzeri ettekandest tuli selgesti välja, et Soomes pöörati Eesti- ja Liivimaast palju enam tähelepanu nn. Vana-Soome ehk Ingerimaa ja Käkisalmläni kogemusele. Ka autonoomia osas ei olnud

Soomel oma lõunanaabritelt eriti palju õppida – Soome enda autonoomia oli palju tugevam ja kaugemale ulatuv. Veel enam kehtib see Balti provintside rangelt seisusliku põhikorra suhtes – Rootsi pehme seisuslikkusega harjunud ja 19. sajandi teisel poolel tollasele Euroopale omasel moel modernse võrdsete ühiskonna poole pürgiv Soome ei näinud lõuna pool Soome lahte midagi eeskujuväärilist.

Konverents õnnestus hästi ja erinevate vaatepunktide kokkuviimine osutus tööpoolest vastastikku täiendavaks ja uute küsimusteni juhatavaks ettevõtmiseks. Samas sai selgeks, et ikka veel on terve hulk küsimusi, mis alles vajavad uurimist. Ja endiselt on kokku viimata võimalikud erinevad geograafilis-kultuurilis-poliitilised perspektiivid – näiteks ei olnud esindatud tänapäevased Rootsi, Vene ega Läti ajalookirjutuse seisukohad, ka oluline võrdlus Kuramaa 1795. aasta ja järgneva ajastuga jäi puudu. Võib-olla on võimalik neid puudujääke korvata täiendavate autorite kaasamisega konverentsi kogumikku, mis peaks ilmuma Balti Ajaloo Komisjoni väljaandmisel.

Marju Luts-Sootak

¹ J. von Ungern-Sternberg. Kuidas kapituleeruda vormikohaselt? Baltimaade kapitulatsioonid Peeter I ees Euroopa kontekstis. – Tuna 2007, nr. 1, lk. 65–74.